

Tarraco, la primera capital*

Josep M. Macias**

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Isabel Rodà***

Universitat Autònoma de Barcelona / ICAC

Rebut 19 març 2014 · Acceptat 20 abril 2014

RESUM

Sense cap mena de dubte, *Tarraco* constituï la porta d'entrada de Roma a la península Ibèrica i va ser una ciutat imprescindible per a la comprensió de l'evolució històrica i ideològica del nostre passat clàssic. Encara avui, l'actual Tarragona esdevé una font de coneixement que constantment proporciona noves dades i interrogants científics. Aquest document aporta una visió de conjunt sobre l'estat actual de la recerca incidint en les noves descobertes i reflectint les oportunitats que les noves tecnologies ofereixen en la configuració d'una nova recerca arqueològica, a cavall del coneixement humanístic i de l'experimentació analítica.

PARAULES CLAU: *Tarraco*, Segona Guerra Púnica, *Hispania citerior*, August, culte imperial, *concilium Prouvinciae*, Fructuós, seu metropolitana

LA RECERCA HISTÒRICA A TARRACO EN ELS DARRERS ANYS

Recentment, la investigació arqueològica sobre *Tarraco* ha proporcionat nombroses dades que han incidit favorablement en la comprensió del fet històric i en els mecanismes de difusió i de socialització d'un passat que, en determinades àrees urbanes, encara destaca enmig de la ciutat contemporània. Des d'un punt de vista estrictament acadèmic, es tracta d'un procés positiu que s'ha beneficiat de la intensa activitat urbanística i de transformació territorial desenvolupada entorn del canvi de segle¹ i de les dinàmiques generades pel reconeixement internacional dels principals monuments de la ciutat, inclosos l'any 2000 en la UNESCO World Heritage List. La consolidació del festival municipal de recreació històrica «Tarraco Viva», creat l'any 1999, i la ubicació a Tarragona de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica l'any 2002 han reforçat les eines de potenciació i estabilització de la recerca i socialitza-

ció de les ciències clàssiques, tant a nivell local i nacional com internacional.

Tot i que aquest document se centra exclusivament en el nucli urbà, la seva comprensió no es pot descontextualitzar del seu territori, l'antic *ager Tarraconensis*, on també s'ha desenvolupat una intensa transformació propiciada per l'activitat turística i industrial, tot originant la troballa de nombrosos vestigis arqueològics, bàsicament *uillae*, en clara correspondència amb la riquesa econòmica de l'antiga ciutat romana.² D'altra banda, *Tarraco* identifica una urbs romana, però hem de ser conscients que sempre ens referim a un nucli urbà on es concatenaren unes realitats socials i econòmiques que, des del punt de vista de la fesomia urbanística i la realitat històrica, definiren diverses ciutats que, malgrat la distància que comporta tota retrospectiva històrica, se'ns conserven ben diferenciades.

Finalment, la recerca científica actual es debat en un context difícil, derivat de la manca de recursos econòmics i d'una diversificació institucional no superada, en què perviuen dues mancances endèmiques: la dificultat d'implementar les troballes efectuades per les empreses privades en l'àmbit de la recerca i la difusió institucional i, en segon terme, l'absència d'una estratègia de recerca i de difusió conjunta estable en el temps. Fins ara, el context econòmic ha permès una disponibilitat creixent de recursos i medis separats, però davant la realitat actual i la perspectiva futura, la recerca de *Tarraco* demana la definició d'un model coordinat d'actuació que agrupi tots els agents

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** **Adreça de contacte:** Josep M. Macias. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Plaça del Rovellat s/n. 43003 Tarragona. Tel. +34 977 249 133 (ext. 211). E-mail: jmmacias@icac.cat

*** **Adreça de contacte:** Isabel Rodà. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Facultat de Lletres, edifici B. 08193 Bellaterra. Tel. +34 935 812 515. E-mail: isabel.roda@uab.cat

i enllaci les necessitats científiques amb les de la gestió i difusió. Un altre repte de futur, en un context de captació de recursos cada cop més difícil i competitiu, serà la implementació de la recerca local dins el marc dels grans projectes europeus.

Tot i els avenços assolits,³ encara es mantenen nombroses incògnites que no es restringeixen exclusivament a la recerca estrictament arqueològica, sinó que també comprenen la interrelació entre les dades històriques i la realitat urbanística i material —produccions artístiques, epigrafia, *instrumentum*...— de l'antiga capital hispànica. Aquest document se centra més en allò que encara desconeixem, tot i que, de retruc, la bibliografia que s'hi relaciona és suficient per a copsar l'estat actual del coneixement sobre una ciutat catalana, la descoberta del passat clàssic de la qual és un procés contínuament inacabat. (Fig. 1, p. 10).

ELS ORÍGENS I LA CIUTAT REPUBLICANA: LES GRANS DESCONEGUEDES

Són prou conegudes les raons geoestratègiques que propiciaren la possible ubicació del *praesidium* dels Escipions⁴ en el context de la Segona Guerra Púnica iniciant, d'aquesta manera, la romanització de l'antiga Ibèria.⁵ L'enclavament del turó que ara ocupa la part alta de Tarragona fou una autèntica plataforma per a la lluita contra el domini cartaginès a la península Ibèrica al llarg de la Segona Guerra Púnica.⁶ En efecte, després del desembarcament a Empúries el 218 aC, els romans es dirigiren a la desembocadura de l'Ebre; això ho tenim ben establert per fonts literàries de la solvència de Polibi (III, 76) o Tit Livi (XXI, 60-61) i les troballes arqueològiques no han fet sinó corroborar els textos dels historiadors clàssics. Roma trobà a Tarragona una bona base, en relació amb la cèlebre sentència de Plini que la qualificava com a *Scipionum opus* (III, 21).⁷

A les condicions viàries⁸ i orogràfiques favorables —disponibilitat d'un turó costaner de 82 m d'alçada màxima—, s'hi afegia la presència d'un ric subsòl hídric, protagonitzat per un extens llac subterrani que faria encara més viable l'establiment d'un port militar. El nou campament s'instal·là prop d'un poblat ibèric amb evidències arqueològiques des del segle VI aC i que encara no gaudeix d'una identificació precisa. En els últims anys s'ha tendit a identificar la *Tarrakon* esmentada en la llunyana obra de Plini el Vell (NH, III, 4-21) amb la capital ibera de la regió Cessetània, tot emplaçant la mítica batalla de *Cissa* als voltants del campament militar de *Tarraco*.⁹ Però la recerca arqueològica més recent, efectuada a partir de l'arqueologia dels assentaments militars i les nombroses troballes en el territori, tendeix a situar la capital cessetana a l'interior de Catalunya, gràcies a les darreres investigacions a Valls (el Vilar) que sembla que van perfilant l'indret de la batalla de *Cissa*.¹⁰ Aquest és un debat per resoldre, però queda clar que l'arqueologia de la ciutat no ha aportat, en els darrers

anys, dades aclaridores en aquest aspecte. Fins i tot les escasses evidències arqueològiques identificades a la ciutat fan plantejar que el pes geopolític de la Tàrraco tardorepública ha influït en la sobrevaloració històrica del nucli ibèric present al turó ocupat posteriorment pels romans. I en aquest context podríem tornar a identificar les restes d'hàbitat ibèric a la part baixa de Tarragona amb la *Tarrakon* de les fonts escrites i numismàtiques.¹¹

La muralla romana de *Tarraco* constitueix el gran vestigi d'aquest període. És la primera muralla que Roma aixecà fora d'Itàlia i la seva torre de Minerva custodia la inscripció i l'escultura més antigues de les províncies occidentals. (Fig. 2, p. 12).¹² La muralla presenta dues tècniques constructives i una sèrie de contextos ceramològics associats no exclosos de controvèrsia científica. La teoria més estesa defensa que un primer traçat petri correspondria a una muralla planificada en el context de la Segona Guerra Púnica, mentre que existiria una gran ampliació entre els anys 150 i 125.¹³ Aquest parer permetria entendre el traçat de les muralles com a obres posteriors a episodis militars victoriosos: les guerres contra Cartago i la finalització de les campanyes numantines. Al mateix temps, cada avanç de Roma a la Península reforçava el rol geoestratègic de la ciutat, però, inevitablement, a mesura que la «frontera» s'allunyava del Mediterrani disminuïa la funció militar de *Tarraco*. Malgrat aquestes conclusions, cal apuntar que no n'hi ha una certesa absoluta i que darrerament s'ha posat en entredit l'existència del *praesidium* i la fase campamental d'aquesta època amb caràcter estable i es discuteixen la cronologia i les fases de la seva muralla de base ciclòpia.¹⁴ Però, de tota manera, cal pensar en el decalatge que pot separar la fase teòrica del projecte de la seva execució material. Ens movem entre la darrereria del segle III aC i els primers decennis del II aC, quan els materials arqueològics ens comencen a donar dades de l'activitat constructiva, i cal tenir en compte que ni a Itàlia hi ha gaires restes d'aquesta monumentalitat en ciutats republicanes de la mateixa època.

Ultra tot això, cal tenir en compte que els treballs de Th. Hauschild han permès conèixer les característiques constructives de les muralles, però també hi ha força interrogants respecte dels seus traçats. Les evidències extretes a la torre de Minerva i al baluard de Santa Bàrbara marquen un hipotètic recinte defensiu inicial força reduït, que planteja dubtes quant a la capacitat d'allotjament de la gran quantitat de tropes que transitaren per la ciutat durant el segle II. També desconeixem l'estructuració interna del *praesidium*, el qual havia rebut diverses assemblees dels pobles aliats en el decurs de les guerres púniques; i de l'organització portuària, veritable *leitmotiv* de *Tarraco* com a port d'arribada dels contingents militars en el procés de conquesta. En aquest respecte, s'ha documentat un segment de *cuniculus* que ha estat associat amb les necessitats d'abastiment d'aigua de la zona portuària i nombroses evidències que mostren com l'antiga població ibèrica inicià un fenomen d'expansió urbanística, tot adoptant paràmetres constructius romans.¹⁵

Si és que podem continuar parlant de la segona fase de la muralla, hauria de ser una obra prèvia a la consolidació urbanística de la ciutat republicana, trencant amb l'urbanisme precedent de la part baixa de la ciutat i definint un model d'ordenació a partir d'*insulae* d'1 per 2 *actus* i *viae* de 6 m d'amplada.¹⁶ La ciutat s'organitzà en *cardines* orientats a 31° en relació amb el nord geogràfic, igual que algun segment de la muralla, i establí, a partir de la identificació de l'*auguraculum*,¹⁷ el punt sobre el qual es projectà l'organització cadastral del territori. En aquest període s'ha inclòs el traçat del gran col·lector d'aigües residuals i la construcció del fòrum de la ciutat i s'ha demostrat com, a les acaballes del segle II aC, Tarraco esdevingué urbs.¹⁸ Els materials arqueològics ens comencen a donar dades fefaents d'aquesta activitat constructiva i, per exemple, l'anomenada font dels Lleons, excavada a la zona portuària, és un exemple extraordinari de construcció utilitària de tipus hel·lenístic a la darrereria del segle II aC.¹⁹ En destaca també el fòrum republicà amb el temple capitolí de dimensions considerables.²⁰

Tarraco constituí un exemple més del procés de consolidació urbana de l'incipient Imperi, i es destaca la coincidència cronològica amb els processos similars de València, Narbona, Palma o Empúries. Aquest fet ha estat relacionat amb el text d'Apià (*Ib.*, 99) en què, després de la caiguda de Numància, s'esmenta l'arribada a Hispània d'una comissió senatorial de deu membres per aprofundir en l'organització d'un territori en via d'assimilació definitiva. Al voltant d'aquest procés es plantegen encara nombrosos interrogants en funció de l'organització jurídica i la *forma* de la nova ciutat.

D'altra banda, l'arqueologia cerca respostes a l'organització del sector meridional de la ciutat, fortament condicionat per l'orografia costanera i per les transformacions que experimentà el port de la ciutat des de l'etapa d'August. Els dubtes interpretatius existents mostren la dificultat d'interpretar una àrea urbanísticament molt dinàmica que, a la vegada, ha estat fortament afectada per l'evolució contemporània de Tarragona. Actualment, es mantenen nombrosos dubtes derivats d'extenses «llacunes arqueològiques» i dels marcats desnivells orogràfics dels promontoris costaners. En aquesta dinàmica cal situar les interpretacions sobre el perímetre inferior de la muralla a la zona portuària. Les darreres anàlisis del trajecte s'han efectuat a partir del seguiment de les descripcions renaixentistes de Lluís Pons d'Icart, la identificació de possibles restes i la georeferenciació de la cartografia històrica.²¹ No existeix a la part baixa de la ciutat cap segment defensiu amb les mateixes característiques que les conservades de la ciutat i els segments que s'han identificat com a muralla presenten excessius interrogants.²²

L'altra gran pregunta és l'extensió de la nova ciutat traçada dins l'ampliació del recinte defensiu. L'anàlisi²³ efectuada en el projecte «Planimetria Arqueològica de Tarraco» (PAT) mostra la projecció d'una nova modulació topogràfica des de l'àrea forense, en plena concordança amb els murs de la segona fase de la muralla i amb indicis que fan

creure que aquest «eixample» també fou vigent a l'àrea portuària, de manera que l'extensió dels grans recintes lúdics altimperials fou determinada per les *insulae* tardorepublicanes. Així, l'emplaçament de l'*auguraculum* (PAT-427) és coherent amb l'ortogonalitat de les *insulae* adjacents i l'extensió de l'ampliació del fòrum municipal s'adaptà a les dimensions de les illes residencials prèviament confiscades. (Fig. 3, p. 13). Fins i tot la construcció de l'*aedes Augusti* en la nova basílica forense (PAT-439) és coincident amb l'eix transversal de les *insulae*. Ja a la zona portuària, trobem indicis d'una xarxa viària republicana sota el teatre augusteu i, a més, el perllongament del col·lector de la ciutat (PAT-832) marca la continuïtat del *cardo maximus* fins a la mateixa badia portuària. Finalment, cal observar com l'amplada del teatre augusteu coincideix amb la de dues *insulae* tardorepublicanes i, a més, l'exedra del nimfeu adjacent manté l'eix longitudinal d'una altra illa (PAT-83). Amb aquests elements s'ha plantejat la ubicació de la *porta marina* en relació amb el *cardo maximus* de la ciutat, localitzat l'any 1940 (PAT-351). Aquest eix se superposa al tram final del col·lector republicà (PAT-832, làmina 14) i esdevé l'eix de separació entre el conjunt del teatre i les termes portuàries altimperials de la ciutat (PAT-355, fig. 43).

Quant al límit nord d'aquest projecte residencial, les restes arqueològiques conegudes no permeten reproduir el model d'1 per 2 *actus* fins a la part superior de la ciutat. No hi ha una coincidència en la projecció modular de les *insulae* i, a més, el segment més septentrional del *cardo* conegut mostra una cronologia de finals del segle I aC (PAT-297). Per aquest motiu s'ha establert la hipòtesi de dues fases urbanístiques a l'interior de la ciutat, entre finals del segle II i finals del segle I, moment aquest últim en què l'evolució jurídica de Tarraco comportà la finalització de l'ocupació residencial intramurs. Per aquests motius, encara no es té un coneixement global de la fesomia de la ciutat republicana i, en relació amb el perímetre defensiu, s'han hipotetitzat recintes emmurallats diferenciats amb diversos murs d'aterassament a partir d'indicis arqueològics del segle XIX poc fonamentats.²⁴

De forma complementària, cal destacar que la restitució de la trama urbana proposada per a l'etapa republicana defineix, amb les variacions implícites a la realitat orogràfica, una centúria de 15 per 15 *actus* que també es troba representada en el seu territori.²⁵ Un argument més que fa plantejar l'existència d'una articulació urbana republicana fins a la línia de costa i amb un tancament emmurallat encara no localitzat. Els estudis territorials en curs mostren la relació ritual entre la fundació, la planificació urbana i la modulació del territori circumdant. Així, l'ordenació republicana de la ciutat es mostra coincident amb el mòdul cadastral Tarraco-III i fins i tot s'han establert, mitjançant GIS, els càlculs de visuals topogràfiques entre l'*auguraculum* i les traces centuriades del territori. Altrament, s'ha considerat el caràcter unitari de l'ordenació urbana i territorial sobre la base del paper simbòlic i topogràfic de l'*auguraculum*, i també s'ha posat en relació amb la *deductio* colonial cesariana. En aquest respecte, es pre-

senten dues qüestions ara irresolubles: primer, l'ordenació viària de la ciutat és de finals del segle II aC, mentre que la trama Tarraco-III es data en època augustea; segon, a escassos metres de l'*auguraculum* s'emplaça la muralla republicana de 12 m d'alçada, tot dificultant la seva visibilitat i la capacitat de projecció topogràfica.

Tota aquesta activitat reflecteix la importància de la ciutat en el conjunt de la incipient organització provincial romana. *Tarraco* no fou aliena a la inestabilitat final de la república, i sabem que abans del 71 aC dedicà una inscripció a Pompeu Magne que testimonia l'ús i explotació de la pedra d'Alcover ja en aquesta època. (Fig. 4, p. 16).²⁶ La ciutat, però, sabé canviar oportunament de bàndol, ja que s'apuntà al cesarià, fent gravar al dors de la placa de Pompeu un homenatge a Muci Escèvola i triant com a patró municipal l'influent Gneu Domici Calví, íntim col·laborador de Juli Cèsar que havia estat designat també pels emporitans com el seu patró.²⁷ D'aquesta manera, les dues ciutats que havien acollit el desembarcament dels romans el 218 aC arran dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica reprenen sota Cèsar una història paral·lela. Sembla que és ara que Cèsar atorgà a *Tarraco* la categoria jurídica de colònia, essent el *deductor* Muci Escèvola.²⁸

TARRACO: MIRALL DE ROMA. AUGUST A TARRACO

Amb el nou règim imperial es va dur a terme un intens procés de reestructuració de la Península, en què la nova divisió administrativa convertí la ciutat en la capital de la província més extensa de tot l'Imperi²⁹ i s'inicià un període d'esplendor que es mantingué fins a finals del segle II dC. A partir de la divisió provincial de l'inici de l'Imperi, *Tarraco* fou la seu del governador que duia el títol de *legatus Augusti pro praetore prouvinciae Hispaniae citerioris* i que era assistit per uns *legati iuridici*. Gràcies a les fonts epigràfiques, en coneixem prop de cinquanta.³⁰ El governador era assistit per un equip de funcionaris i militars. Aquests darrers pertanyien, en començar l'Imperi, a les unitats que l'any 19 aC havien posat fi, sota el comandament d'Agripa, a la segona fase de les guerres càntabres;³¹ a partir del regnat de Vespasià, els soldats del governador serien els components de la legió hispana per excel·lència, la VII Gemina, successora de l'efímera *legio VII Galbiana*.³²

Des de Tarragona es governava una extensíssima província que abraçava més de la meitat de la península Ibèrica. Era coneguda amb el nom d'*Hispania citerior*, la Hispània que estava més a prop de Roma i que és com s'esmenta a les fonts epigràfiques; més tard es fraccionaria i una part en seria la *Tarraconensis*. Durant l'Alt Imperi, l'adjectiu *Tarraconensis* corresponia al *conventus*, el convent jurídic del qual era capital *Tarraco*; tenia com a veïns el *Caesaraugustanus* per l'oest i el *Carthaginensis* pel sud. La millor guia per a reconstruir el procés històric és sens dubte l'extraordinària col·lecció d'inscripcions que cons-

titueix una documentació de valor inapreciable per a connectar el veritable missatge en directe que ens transmeten (CIL II²/14). Les sèries de pedestals honorífics que omplien els espais forenses ens donen una gran quantitat d'informació sobre el sistema de govern i els magistrats que desenvoluparen els màxims càrrecs de l'administració provincial.³³

També les fonts literàries es fan ressò de la importància de *Tarraco* en els primers anys de l'Imperi d'August, car ell mateix residí a la ciutat els anys 26-25 aC, seguint de prop els esdeveniments de la primera part de les guerres càntabres que, erradament, es donaren per acabades el 25 aC. Durant aquest període de temps podem dir que fins i tot fou la capital oficiosa de l'Imperi, ja que August hi residí quasi dos anys. Per tant, on hi havia l'emperador també hi havia el centre del poder i de les decisions del govern; les fonts escrites ens informen de les ambaixades d'arreu que rebé a *Tarraco*, i també la inscripció fragmentària de Mitilene ens fa saber la delegació dels ciutadans d'aquesta *polis*, devota de la figura de l'emperador.³⁴ També a *Tarraco* August encetà el seu octau i novè consolat.³⁵ August se sentí bé a Tarragona, on, a més de recuperar la salut, gaudia de popularitat més enllà potser de l'adulació envers el príncep. Ens ho fa veure una anècdota que ens transmet Quintilià (*Inst. orat.*, VI, 3, 77), sense la certesa de si es produí quan August era a *Tarraco* o ja de nou a Roma: els tarraconenses mostraren a l'emperador l'altar a ell dedicat sobre el qual «prodigiosament» havia crescut una palma; August, amb bon humor i fina ironia, va respondre que allò no era cap prodigi, sinó que senzillament es devia al fet que no el feien servir gaire, ja que, altrament, el foc sagrat no hauria permès el naixement d'aquesta planta. Segurament aquest altar és el que surt representat a les monedes encunyades a la ciutat.³⁶

Deixant de banda l'anècdota i la simbologia, desconeixem l'emplaçament i les característiques de l'altar d'August a *Tarraco*. Inicialment es va plantejar la seva ubicació a l'entorn del *forum coloniae*,³⁷ si bé darrerament s'ha proposat posicionar-lo a la part superior de la ciutat, just al centre del que després serà la gran plaça administrativa d'època flàvia; per a tota aquesta gran reforma flàvia, s'ha fet una proposta teòrica de càlcul del que podria haver costat la seva construcció.³⁸ Ambdues hipòtesis no gaudeixen encara d'una ratificació arqueològica, però, en el segon cas, el posicionament de l'altar d'August a la part superior de la ciutat planteja nombrosos dubtes difícils de resoldre i no ens sembla pas una ubicació propícia; continuem pensant que seria més adient un enclavament de l'altar a la zona del fòrum colonial. L'altar es trobaria en funcionament en vida d'August i les propostes urbanístiques que s'han plantejat a la part superior de la ciutat sempre s'han establert en sincronia arquitectònica amb el posterior temple d'August, que tots sabem que fou edificat més tard i durant el regnat de Tiberi. A més, entre el suposat emplaçament d'aquest altar i l'àrea residencial, en el lloc on posteriorment es construirà el circ, s'emplaça una àrea no urbanitzada en la qual coneixem la presència

d'una *figlina* (PAT-238). Aquest no sembla el millor espai de transició per a l'accés al recinte de l'altar.

Un segon viatge d'August, amb una més que probable estada a *Tarraco*, tingué lloc durant els anys 16-15 aC, quan Dió Cassi (LIV, 23, 7 i 25, 1) diu que fundà moltes ciutats a Hispània i a la Narbonesa. Això és clau per a comprendre el procés d'organització de la península Ibèrica, ja que continuem comprovant que tot era lluny de quedar clos l'any «mític» 27 aC. En efecte, les noves investigacions arqueològiques i les sorprenents descobertes epigràfiques, com l'anomenat edicte d'El Bierzo de l'any 15 aC, ens fan palès que fou en realitat després d'acabada la segona fase de les guerres càntabres, l'any 19 aC, quan, amb assajos i rectificacions, es produí la configuració del mapa polític d'Hispània, en un moment en què també hi havia força canvis a la Gàl·lia.³⁹ En tot aquest procés, un home fou decisiu: Agripa.⁴⁰

Segons Pomponi Mela (*De chorographia*, II, 5), *Tarraco* esdevingué una ciutat opulenta i, després d'un programa de desenvolupament de la perifèria urbana, podria haver assolit unes vuitanta o noranta hectàrees de superfície. El nombre d'habitants és una incògnita, tot i que ben bé es podria situar entre els quinze i els vint mil tenint en compte, a més, els vincles continus amb els habitats del territori i una elevada mobilitat demogràfica derivada de la condició portuària i de capitalitat. L'àrea intramurs de la ciutat va ocupar unes 55-60 ha de superfície, dinou de les quals corresponen a la part alta de la ciutat, on presumiblement es va mantenir la propietat pública fins a la desaparició de l'Imperi. Cal afegir-hi extenses àrees portuàries (10-15 ha) i suburbials (10-15 ha), preferentment al vessant sud-oest del turó, per la proximitat dels recursos hídrics. A més de la capitalitat, cal destacar l'activitat del *portus Tarraconis* com a realitat urbana i econòmica fonamental en el desenvolupament de la ciutat i el seu territori. A partir de l'etapa augustea, s'incrementà l'explotació dels recursos naturals, així com l'aparició dels assentaments residencials i productius a imitació de les vil·les itàliques i, en aquest cas, amb la generalització del conreu de vi. La productivitat vinícola d'aquestes terres es posa de manifest a partir de l'estudi dels contenidors amfòrics.⁴¹ En aquest respecte, Marcial diu que els vins de Tàrraco eren millors que els de la Campània i tan bons com els d'Etrúria (*Epigrammata*, XIII, 18; VII, 56, 3).

Si bé l'obtenció del rang de colònia en època cesariana degué esdevenir un salt qualitatiu, no fou fins al període augusteu que la ciutat experimentà una transformació global en entrar en l'època daurada de l'Imperi. La pròpia estada d'August, la capitalitat provincial i la capacitat d'ascensió social de les elits locals dins el nou marc jurídic esdevenen les causes d'un procés d'eclosió urbanística i econòmica que tingué continuïtat amb les posteriors reformes de l'etapa flàvia. El període augusteu i julioclaudi es caracteritza per la dotació dels mitjans propis d'una gran ciutat provincial, dins el marc de la qual la monumentalització entorn de la figura de l'emperador, allò que posteriorment serà el culte imperial provincial, entrà en

una fase incipient. A partir d'August detectem una intensa reforma de la xarxa viària periurbana, nous accessos i desenvolupament urbanístic dels suburbis i de la zona portuària.⁴² Possiblement es va portar a terme en aquest moment la construcció d'un dels aqüeductes de la ciutat, l'anomenat pont del Diable o aqüeducte de les Ferreres, i també finalitzà la urbanització de l'àrea residencial intramurs projectada durant l'eixample de la muralla republicana. S'inicià un procés de monumentalització de la façana marítima amb la construcció del teatre, d'unes termes públiques contigües i d'un *forum adiectum* al costat de l'antic fòrum republicà. L'arquitectura domèstica presenta trets evolutius, en especial a partir de la decoració musivària, i l'estatuària oficial ens indica el desenvolupament d'un programa iconogràfic de la dinastia julioclaudia en el fòrum local.⁴³

En l'òrbita de la colònia, també tenim, doncs, proves contínues de la monumentalitat de l'arquitectura pública al voltant del fòrum.⁴⁴ Les darreres investigacions semblen haver identificat el capitolí d'època republicana, l'arquitectura més antiga de la zona, com hem esmentat.⁴⁵ D'època protoimperial seria la basílica, amb una gran recepció en època de Tiberi; s'hi obria l'aula de culte imperial⁴⁶ i en aquest espai s'han identificat força restes epigràfiques i escultòriques.⁴⁷ A més, els elements de decoració arquitectònica es van interpretar com a pertanyents a un arc d'època d'August i més recentment s'han posat en relació amb la decoració de la façana de la basílica que dona a l'anomenada «plaça de les Estàtues».⁴⁸ En relació amb aquest recinte del fòrum s'ha de posar el teatre veí,⁴⁹ amb un circuit que enllaçaria ambdós equipaments urbans per tal de conformar el recorregut de les processons del culte imperial. El teatre gaudí en època augustea i julioclaudia d'una decoració escultòrica imponent, l'element més antic de la qual és el gran vas de marbre;⁵⁰ la *scaenae frons*, el front escènic, degué ornamentar-se amb imatges de l'emperador August i la seva família, que constituïrien el primer grup escultòric que s'aniria ampliant amb els emperadors successius.⁵¹

A la zona del teatre, dues altres grans estructures cobren rellevància i hi estan relacionades: les termes i el port, que són protagonistes de la remodelació de la zona perifèrica sud-occidental a l'inici de l'Imperi; les termes públiques més properes al teatre d'època altimperial són les descobertes al carrer d'Apodaca, sense que de moment tinguem a la Tarragona romana termes d'època republicana.⁵² D'altra banda, sabem que August es beneficià del valor curatiu dels banys termals a Tarragona, tot seguint les instruccions del seu metge, Musa.⁵³

No podem oblidar la importància que per al desenvolupament de la ciutat tingué el port, amb una línia costanera situada més cap a l'interior que l'actual, i a partir de l'època d'August es fan notoris els treballs per a construir nous recintes portuaris i dotar la ciutat d'una façana marítima monumental a la qual contribuïren sens dubte les masses del teatre i les termes. Cal esmentar especialment les excavacions de la zona coneguda com a PERI 2, que

han permès posar al descobert un conjunt de magatzems i la font republicana monumental de tipus hel·lenístic, que és un dels elements més singulars de la *Tarraco* republicana, a la qual hem fet referència més amunt.⁵⁴

En aquesta època, els principals dubtes se centren en el procés de transformació de la part més elevada de la ciutat. Es tracta d'un sector aproximat de dinou hectàrees amb una funcionalitat militar decreixent en el context de la República i on es desenvolupà un procés de transformació generat pel paper pioner de Tàrraco en l'adopció del culte imperial i, naturalment, a partir de les necessitats de gestió i de representació de la capital de la *prouincia Hispaniae citerioris*. La disponibilitat de sòl públic, sense necessitats d'expropiació d'*insulae* precedents, la rellevància de la capital d'una província de rang imperial i la voluntat de promoció de les seves elits eqüestres poden considerar-se els factors propiciatoris d'uns projectes a l'altura de Roma mateix. D'aquesta manera, durant tot el segle I dC, l'acròpolis de la ciutat experimentà una contínua transformació amb la voluntat de construir un escenari propagandístic visible a la comarca i per a tots aquells qui hi arribaven via marítima.

A les darreres dècades, l'excepcionalitat patrimonial d'aquesta àrea ha prioritzat la recerca que s'ha dut a terme a la ciutat i també ha atret nombrosos investigadors internacionals, per la pròpia relació sincrònica entre les transformacions urbanístiques i ideològiques de les antigues capitals romanes a partir dels canvis experimentats en el principat d'August. Aquest ha estat un procés de recerca lent que als últims anys ha incrementat el ritme de resultats. Tot i això, moltes de les conclusions es fonamenten en el fons epigràfic i en els fragments de decoració arquitectònica que ens han arribat, ja que en el nostre cas els indicis arqueològics no són gaire abundants i les excavacions en extensió efectuades han estat, per qüestions òbvies, molt escasses.⁵⁵ Si comparem la nostra recerca amb la que s'ha portat a terme a les altres capitals provincials hispàniques —Mèrida i Còrdova—, observem que allí es materialitzaren diversos espais o santuaris de culte provincial distribuïts arreu de les seves respectives àrees urbanes.⁵⁶ En canvi, el cas de *Tarraco* es caracteritza per l'atracció de l'acròpolis que, tal com mostra la catedral actual, actuà com a referent visual de gran impacte geogràfic. La investigació d'avui dia defensa la realització de dos projectes de monumentalització, els quals foren tan ambiciosos que representaren la modificació del perfil orogràfic del turó tarragoní.

EL CULTE IMPERIAL

Immediatament després de la mort d'August, una ambaixada de tarraconenses anà el 15 dC a Roma a demanar al nou príncep autorització per a aixecar un gran temple en honor del primer emperador i pare adoptiu del regnant. Tiberi concedí el permís de bon grat i, segons ens informa l'historiador Tàcit (*Annals*, I, 78), aquest fet fou conside-

rat un exemple per a totes les províncies de l'Imperi, frase que ha fet córrer molts litres de tinta, però, atès l'èmfasi del procés, ens inclinem a pensar que el temple hauria de depassar la categoria municipal per entrar en les esferes de l'àmbit provincial, si bé no podem parlar encara d'una organització ben constituïda del culte imperial a aquest nivell, puix que estem mancats de dades.⁵⁷ En efecte, els tarraconenses, tot just retornada de Roma la seva ambaixada, decidiren la construcció com un temple de dimensions excepcionals i amb una façana octàstila, és a dir, de vuit columnes, similar, doncs, al de Mars Ultor (Mart Venjador) del fòrum d'August a Roma. De nou ens trobem amb un edifici extraordinari, ja que hi ha ben pocs temples octàstils arreu de l'Imperi romà i en tots els casos són construccions singulars. Segurament, la construcció d'un recinte de culte tan enorme es perllongà al llarg de força anys, però els tarraconenses, diligents i amb ganes de fer lluir el projecte, s'afanyaren a encunyar sestercis amb la representació de la façana octàstila del temple i amb la imatge d'August entronitzat i divinitzat, especificant, per a major claredat, *Deo Augusto*.⁵⁸ Probablement, aquestes monedes circulaven, amb un evident caire propagandístic, quan les obres del temple eren amb prou feines començades.

El seu emplaçament ha estat des de fa segles motiu de discussió científica i, finalment, s'ha confirmat la seva localització, des d'un punt de vista geofísic i arqueològic, sota la catedral de Tarragona, gràcies a les campanyes dels anys 2007, 2010 i 2011 (Fig. 5, p. 18). D'aquesta manera, es confirma una realitat freqüent en les ciutats mediterrànies: la continuïtat religiosa dels espais més rellevants a les ciutats històriques. La presència del temple romà sota el temple medieval de Tarragona estableix, altrament, un nexa d'unió amb la construcció en aquest mateix indret de l'*episcopium* visigòtic.⁵⁹ El conjunt d'aquesta activitat científica es resumeix en la identificació del temple d'August, edificat en època de Tiberi, a la plataforma superior de la ciutat, al bell mig d'un tèmecos que fou desmuntat en el decurs de la remodelació definitiva de l'acròpolis durant l'etapa flàvia. L'anàlisi global del primer projecte monumental estableix una primera adequació de l'indret amb un nivell de coneixement reduït, amb dubtes sobre el nivell de finalització i amb una sèrie d'indicis que assenyalen l'ús de patrons urbanístics diferenciats respecte a la segona fase.⁶⁰ Les hipòtesis actuals defensen que el primer recinte sacre d'August formava part d'un espai definit a partir de la proporció àuria, entroncant morfològicament amb *fora* hispànics coetanis en els quals la identificació d'aquest patró mètric és una constant. D'altra banda, les hipòtesis d'una plaça inferior contigua al temple defineixen ja un model urbà que té com a referent principal el vessant meridional del Palatí amb el patró integrat per l'*aedes Apollinis* i el pòrtic de les Danaïdes. Una composició que també recorda el fòrum de la veïna *Caesar Augusta*, ciutat fundada per August cap al 15 aC. S'inclou dintre del mateix projecte d'estructuració territorial en què es fundà *Barcino*.

L'estada a *Tarraco* de l'emperador August dues vegades consecutives propicià sens dubte el profund arrelament d'una de les institucions de govern que mostrà la seva incidència tant en el terreny organitzatiu com en el propagandístic i social. El muntatge entorn de la figura de l'emperador i la seva família fou sens dubte un pilar fonamental de l'Estat romà i la seva eficàcia es demostrà continuadament i reiterada en les diverses dinasties de l'Alt Imperi al llarg i ample de la dilatada geografia que abraçà. A la Tarragona romana, una institució clau fou el *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, que tenia la seu a la part alta, corresponent al fòrum provincial.⁶¹ Aquest *concilium* reunia les delegacions dels set convents jurídics (*conventus iuridici*) de la província *citerior*. S'ha suposat que aquest *concilium* funcionava, com a mínim, d'ençà de l'any 15 dC, quan els tarraconenses demanaren autorització a Tiberi per a la construcció del temple en honor del divinitzat August que, com hem assenyalat més amunt, és de suposar que depassava la categoria colonial.

Hem de confessar, però, que a hores d'ara no tenim testimonis epigràfics directes dels sacerdocis provincials anteriors a l'època flàvia. A partir d'aquesta època presidia el *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris* el *flamen prouvinciae Hispaniae citerioris*, que era elegit anualment entre aquells qui havien desenvolupat amb anterioritat, per regla general, una brillant carrera municipal i d'aquesta manera se'ls obrien les portes de l'*ordo equester*, és a dir, l'ascens a la categoria de cavallers, amb la qual cosa, una vegada més, es mostra el culte imperial com un actiu factor per a la promoció social i personal. És veritablement impactant el nombre de personatges tarraconenses que aconseguiren ingressar en aquest ordre social dintre d'una ciutat caracteritzada pel seu caràcter obert, en comparació amb altres ciutats com Sagunt, molt més tancades, i aquest fet, naturalment, també beneficià les altres classes de la societat de *Tarraco*.⁶² Hem de pensar també que, sens dubte, la presència a la Tarragona protoimperial de personatges notables, com el Licini Sura d'època augustea i avantpassat homònim de l'íntim col·laborador de l'emperador Trajà que manà construir l'arc de Berà sobre la via Augusta, devia afavorir aquesta mobilitat.⁶³

Una de les especificitats de l'epigrafia de *Tarraco* és l'elevat nombre de pedestals que coneixem erigits en honor dels *flamines* provincials,⁶⁴ les ensenyes dels quals foren gravades en els relleus que envoltaven el recinte de culte imperial i que són ara parcialment visibles als murs del claustre de la catedral (PAT-18). Les estàtues en el seu honor devien poblar la zona pública donant testimoni del poder real de la institució amb una gran influència sobre el Govern central. Al costat del *flamen* provincial hi havia la *flaminica*, tot sovint la seva dona, que era l'únic càrrec de representació al qual tenia accés l'estament femení.⁶⁵ A més, un estol de funcionaris, de personal subaltern i de lliberts assegurava la cura del culte i la seva difusió i omnipresència.

També a escala municipal, el culte a l'emperador fou un dels motors de la vida ciutadana tant a *Tarraco* com en

altres ciutats de l'Imperi, especialment les costaneres i les de les zones amb una romanització més potent. La funció de *flamen* culminava la carrera dels magistrats municipals i el sevirat augustal va permetre la promoció d'aquells individus que, havent nascut esclaus, assolien la llibertat i podien d'aquesta manera assegurar-se una representació i obrir les portes dels càrrecs dintre de la colònia als seus fills i descendents. A la Tarragona romana, en concret, el culte s'organitzà entorn de dos conjunts públics prou ben coneguts: la basílica civil en el fòrum colonial de la part baixa de la ciutat i el teatre, malauradament en un lamentable estat de conservació. A la basílica s'han pogut localitzar una aula de culte i una nombrosa sèrie d'estàtues i d'inscripcions en honor de l'emperador i dels membres de la seva família, sobretot datables a l'època julioclaudia.⁶⁶ Un circuit per a les processons del culte unia aquest recinte amb el del teatre, com passa en altres ciutats de la província,⁶⁷ i en aquestes celebracions degué participar-hi el portador de la campaneta de bronze de la inscripció de la qual pensem haver tret l'entrellat.⁶⁸ El teatre, la primera fase del qual pot datar d'època d'August, tenia una sumptuosa decoració de la qual ens ha quedat una petita part, tanmateix prou significativa, que testimonia el procés progressiu d'ornamentació durant els dos primers segles de l'Imperi.⁶⁹

Un dels primers elements del teatre devia ser el gran vas de marbre del Proconès que hem recordat més amunt, amb elements vegetals a base de fulles d'acant, que podria datar de mitjan segle I aC.⁷⁰ També molt primerenc és un altar de marbre de Luni-Carrara dedicat al *numen* o geni de l'emperador i que podria correspondre a època protoimperial i que, malgrat no correspondre a l'altar d'August esmentat a les fonts i representat a les monedes, és un testimoni feient de la importància de l'homenatge religiós a l'emperador.⁷¹

L'ETAPA FINAL DELS JULIOCLAUDIS I L'ÈPOCA FLÀVIA

El primer projecte de monumentalització dels espais públics de la part alta de *Tarraco* fou seguit per la seu del *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, integrada per un recinte sacre, una gran plaça administrativa i de representació, separant l'àrea imperial de la ciutat residencial, amb el circ. Així, durant la dinastia flàvia es definí un gran projecte imperial de dotze hectàrees d'extensió que va romandre en ús fins a l'inici del segle V, quan el cristianisme i el nou context polític van propiciar-ne el desmantellament. El temple d'August es mantingué dempeus⁷² dintre d'un segon tèmenc de dimensions majors —dues hectàrees— que, a l'extrem superior, afegí una gran aula axial que conferí al santuari urbà una imatge semblant a la del *forum Pacis* de Roma, però amb un porticat decorat seguint el patró iconogràfic del *forum Augustum*, on destaquen els grans *clipeus* figurats amb caps de Júpiter-Amμό. Aquest projecte s'emplaça a partir de l'obra de

Vespasià, el qual, en encetar el seu govern, privilegià les ciutats romanes d'Hispania amb la concessió del dret llatí (*ius Latii*), ja que Hispania havia desenvolupat un paper clau en l'anomenat «any dels tres emperadors» que seguí la mort de Neró (68 dC), com recordarem una mica més endavant.

La plaça inferior abraçava unes sis hectàrees i constituïa un recinte de representació on es concentraven els monuments en honor als personatges més il·lustres. Hi trobem múltiples pedestals de sacerdots encarregats del culte imperial que demostren la vitalitat d'aquesta institució a Tàrraco i la seva importància com un dels motors de la vida municipal i com a mitjà de promoció personal i política, segons hem comentat a l'apartat anterior. En efecte, com encertadament va formular Géza Alföldy, en cap altra ciutat com a Tàrraco no es documenta un nivell tan alt de mobilitat social, amb una espectacular incidència de la classe dels cavallers, l'*ordo equester*. A més, a aquesta plaça arribava un dels *specus* de l'aqüeducte i, recentment, s'ha documentat un gran estany que indica que, com en el *forum Pacis*, ens trobem davant d'un espai monumental decorat amb efígies, cràters, etc.⁷³

Delimitava la part alta de la ciutat el circ, construït en temps de Domicià i que s'estenia de costat a costat de la muralla republicana. Confrontat amb una ramificació de la via Augusta, la seva funció urbanística era separar la zona urbana de la destinada a l'administració imperial i, amb la seva façana monumental de cinquanta-cinc arcs, constituïa l'escenografia perfecta per a aquells qui arribaven a la ciutat procedents de *Barcino*. La monumentalització de *Tarraco* va concloure a la primera meitat del segle II amb la construcció d'un anfiteatre estable finançat pel sacerdot del culte imperial (CIL II²/14, 1109). L'edifici va ser embellit per Heliogàbal l'any 221 (Fig. 6, p. 19), segons sabem per la gran inscripció que coronava el *podium* i que ha estat genialment restituïda per G. Alföldy (CIL II²/14, 921).

Hispania tingué un paper protagonista en l'any conegut com «dels tres emperadors», el 68 dC, quan, a la mort de Neró, desfilaren fugaçment pel tron imperial Galba, Otó i Vitel·li abans de la confirmació definitiva de Vespasià el 69 dC.⁷⁴ I precisament sabem qui era el governador de la província d'*Hispania citerior* sota el regnat de Neró. Del 60 al 68 s'encarregà de dirigir-la l'home que seria nomenat emperador pel Senat com a successor de Neró: Galba.⁷⁵ Un epígraf fragmentari trobat al fòrum colonial se'n fa ressò; es tracta del pedestal honorífic de *Raecius Gallus, tribunus militum Galbae imperatoris* i fill adoptiu del senador tarraconense *M. Raecius Taurus*. El monument li fou aixecat a la fi del regnat de Vespasià (79 dC), després d'haver exercit la pretura entre el 78 i el 79 dC, i testimonia la política de Galba de recolzar-se en els notables de la província a l'hora d'elegir els comandaments de la *legio VII Galbiana*.⁷⁶

Els darrers anys del seu govern —o més ben dit, desgovern—, Neró els passà de *tournee* per Grècia, participant en multitud de jocs i certàmens dels quals, naturalment, sempre sortia vencedor. No va ser conscient pràcticament fins a la fi dels seus dies de la gravetat de la situació que el

duria a una fi covarda.⁷⁷ En efecte, mentre Neró duia la seva vida d'artista, a la Gàl·lia es produïa la sublevació de Vínex, que buscà l'aliança de Sulpici Galba a Hispania, on era fort gràcies al seu llarg període de governador provincial de la *citerior* amb el suport dels notables hispans.⁷⁸ Galba, després d'un atemptat fallit contra la seva vida, es revoltà el mes d'abril del 68 i el Senat el declarà enemic públic i li confiscà tots els seus béns a Itàlia (Plutarc, *Galba*, v, 4-6), però els esdeveniments farien un gir de 180 graus: a Clúnia —*colonia Sulpicia* no ho oblidem—, el mes de juny de l'any 68 dC, Galba, de setanta-tres anys, rebé la notícia per boca d'*Icelus* que havia estat proclamat emperador i els tarraconenses es posaren de la seva banda.⁷⁹

Suetoni ens transmet un fet, però, que tanmateix minvà la popularitat del nou emperador: els tarraconenses li oferiren una corona d'or de quinze lliures del temple de Júpiter i Galba decidí fondre-la, i fins i tot va reclamar les unces que va considerar que mancaven (Suetoni, *Galba*, XII, 1). Aquest gest, que s'acostava al sacrilegi, li atorgà fama d'avar. Abans de deixar Hispania, Galba va eliminar els partidaris de Neró i va abolir certs impostos, fet que commemorà encunyant unes monedes sobre les quals s'ha discutit si foren emeses a Tarragona, qüestió que no surt de l'àmbit de la conjectura i que caldrà aprofundir en el futur.⁸⁰ És per aquest motiu que resulta molt perillós el títol de l'article de F. S. Kleiner en el qual, prenent com a base la imatge gravada en el revers d'uns asos, arriba a la conclusió que a Tarragona hi hagué un arc de Galba.⁸¹ Galba es dirigí després cap a Itàlia per via terrestre, acompanyat per la seva fidel legió VII Galbiana i duent un punyal sobre el pit, penjat al coll, damunt la seva indumentària militar (Suetoni, *Galba*, XI, 2). El seu govern, però, hauria de durar només set mesos: a primers del 69 dC, fou assassinat a instigació d'Otó, que fou un emperador encara més efímer que Galba, com també ho fou Vitel·li. La calma va arribar a finals d'aquell mateix any amb el regnat de Vespasià.

LA FI DE L'ETAPA D'OR

La segona meitat del segle II esdevingué el punt d'inflexió de la Tàrraco clàssica, l'evolució de la qual constituï un fidel exemple de la transformació econòmica, social i religiosa que experimentaren les ciutats occidentals de l'Imperi romà. El camí cap a l'antiguitat tardana demostrà, dins el marc del *conventus Tarraconensis*, que les ciutats de noranta hectàrees de superfície eren insostenibles, econòmicament i demogràficament. Tot i que *Tarraco* continuà sent un enclavament portuari actiu, les possibilitats del nou context econòmic feren inviable l'antic model de ciutat altimperial. Es produí una involució del sistema productiu basat en les *villae* amb una producció excedentària, en clara relació amb la davallada de les oligarquies locals i provincials que havien estat fonamentals en el sosteniment dels costos de funcionament dels equipaments urbans i lúdics. A més, la difusió del cristianisme

influí en la desafecció envers les pràctiques lúdiques tradicionals de la societat romana i, naturalment, en tot allò que envoltava el culte imperial com a sentiment d'adhesió a l'Imperi.

És prou conegut el procés involutiu de la ciutat a partir del segle II⁸² i l'arqueologia més recent ha confirmat la veracitat de les fonts històriques en relació amb la destrucció parcial de *Tarraco* pels francs als anys seixanta del segle III.⁸³ L'impacte psicològic d'aquest episodi degué ser contundent i determinant dins d'un procés regressiu que conduí a un punt de no retorn respecte a la benestant ciutat altimperial. La recerca arqueològica defineix bé aquest procés en els espais residencials i productius —l'arqueologia de la vida quotidiana—, i ho posa de manifest en l'anàlisi dels processos de contracció urbanística i d'inutilització de la xarxa viària, elaborada conjuntament amb el sistema d'eliminació de residus i de proveïment d'aigua potable. Progressivament s'evoluciona cap a la desestructuració de la ciutat hipodàmica i la transformació dels rituals i les escenografies urbanes.

A la nova ciutat tardoantiga, la crisi tecnològica i productiva, la desaparició de les elits locals i una influència creixent del cristianisme constituïren les llavors de la transició cap a l'edat mitjana. Aquest procés és més difícil de temporalitzar en relació amb l'arqueologia dels espais públics, en què les evidències de preservació arquitectònica no impliquen necessàriament la continuïtat de les antigues pràctiques paganes. La monumentalitat de l'arquitectura pública altimperial esdevindria un element de prestigi en les exhaustes ciutats hispàniques i no acabem de precisar del tot els seus processos de substitució funcional. En aquest sentit, cal tenir present la capitalitat de *Tarraco* i el fet que, durant el segle v, la ciutat fou la darrera capital sota control imperial a la Península. En aquest context, cal entendre les transformacions arquitectòniques detectades per l'arqueologia com la darrera conseqüència d'un procés d'evolució i substitució funcional que, com tot procés d'evolució i/o transformació ideològic, patiria una fase de sincretisme i eclecticisme.

L'arqueologia determina l'abandó del sistema de clavegueram del teatre romà a partir de finals del segle II, però també coneixem l'existència d'un *mimographus* durant els segles II i III (CIL II²/14, 857). Per això cal preguntar-se quina perdurabilitat tingueren els *ludi scaenici* durant el període final del recinte teatral. Ja a mitjan segle IV, el fòrum de la ciutat sembla haver estat abandonat i alguns dels seus epígrafs començaren a aprofitar-se en els contenidors funeraris de la gran necròpolis suburbial del riu Francolí, l'antic Tulcis. La desaparició del fòrum ha de tenir relació amb la crisi de les elits urbanes i mostra com el que en quedava ja no s'organitzava entorn de l'antiga cùria o basílica. En relació amb això, les escasses dades epigràfiques apunten a la participació dels governadors provincials en el finançament de les principals obres públiques, i la continuïtat de les reunions del *concilium Provinciae* es documenta, com a molt tard, fins a mitjan segle III (CIL II²/14, 993). En canvi, la inscripció CIL

II²/14, 837, de finals del segle II o començament del III, ja constata l'existència d'un *praetorium consulare* com a seu física del poder emergent dels *praesides provinciae*, o governadors provincials, preferentment d'origen militar, que actuaven en representació d'un Imperi cada cop més fiscalitzador.

En relació amb l'amfiteatre o el circ, desconeixem amb certesa fins a quin moment foren vigents els espectacles respectius. La pròpia restauració de l'amfiteatre per part d'Heliogàbal l'any 221 és un exemple d'evergetisme⁸⁴ imperial a *Tarraco* i, per tant, denota dificultats en les elits autòctones per al manteniment d'un espai tan rellevant. A més, l'embelliment en marbre de l'amfiteatre coincidí en el temps amb l'anul·lació del sistema original dels muntacàrregues instal·lats a les *fossae*. En aquest moment ja es va reutilitzar un pedestal commemoratiu en el placatge del podi (CIL II²/14, 1014), i a partir de finals del segle III van desaparèixer els exvots del santuari a Nèmesi ubicat dins les fosses. Potser al segle IV ja es produí la desaparició dels *munera* com a resultat de la crisi econòmica i, molt especialment, perquè l'edifici s'havia convertit l'any 259 en el *locus* del martiri del bisbe Fructuós i els seus dos diaques. Tot i això, l'amfiteatre es va mantenir íntegre fins a mitjan segle v, però no podem diferenciar si continuà com a espai lúdic per a acollir *venationes* o bé ja constituïa un lloc de culte cristià mitjançant una petita *memoria*.⁸⁵

Aquests dubtes tenen relació amb la definició del nivell d'influència del cristianisme en l'ordenació urbana de la ciutat. Si bé és cert que la topografia funerària indica una profunda transformació a partir de la segona meitat del segle III, els primers indicis d'arquitectura cristiana són de finals del segle IV o del començament del v, només a partir de l'edicte d'oficialitat de Teodosi. El primer bisbe hispànic es documenta a Tàrraco en la *passio Fructuosi*, i aquest fet és fonamental en la formació d'una de les *tumulationes ad sanctos* més importants de l'occident mediterrani, a més de la construcció d'un ampli conjunt cristià suburbial del qual actualment coneixem dues basíliques i nombrosos edificis amb tombes privilegiades de gran riquesa decorativa, com les cobertes amb laudes de mosaic o la sèrie de sarcòfags d'importació. (Fig. 7, p. 20)⁸⁶ L'any 384 tenim constància de l'*Epistola I. Siricii papae ad Himerium episcopum Tarraconensem*. Per aquest document ja ens consta el paper metropolità del bisbe de *Tarraco* envers la resta de les esglésies hispàniques. Però si bé tenim una clara constància històrica del primer episcopi de la ciutat, ja esmentat en la correspondència entre sant Agustí i Consenci de l'any 419, no la tenim arqueològica.⁸⁷

Aquest document mostra la influència del cristianisme en l'esfera ciutadana i explica la complexitat del procés en temps de consolidació d'una fe ja posicionada respecte del poder polític. Al segle v, *Tarraco* era una ciutat plenament cristiana i consumà la transformació del model urbanístic precedent. Es consolidà el caràcter bipolar en esponjar-se urbanísticament la seva part central; mentre que es mantenien actius un extens sector portuari i el sector central del recinte superior, l'antic *concilium Prouin-*

ciae es privatitzà progressivament. No és el cas del circ, que es mantingué inalterable fins al darrer quart de la centúria, just després de l'ocupació visigòtica de la ciutat. No hem pogut determinar el destí del temple d'August i de tot el recinte sacre de dues hectàrees durant aquest temps. Tot i que l'edicte de Teodosi marcava definitivament la desaparició del culte imperial, l'antic temple restà en peu durant tot el segle v, i és ben possible que se'n fes una reutilització per a albergar el culte cristià. En aquest context es desenvolupà una nova arquitectura del poder que restringia les principals construccions a les noves elits urbanes, i la desaparició de la municipalitat fou compensada amb l'emergent poder episcopal, tot definint una nova expressivitat col·lectiva que implicà la desaparició de les antigues places o *fora* i la implantació de les *ecclesiae* com a epicentres cerimonials.

Per concloure, el segle vi va representar la consolidació definitiva de la cristianització de la topografia de la ciutat. Una vegada desapareguda l'administració romana i assemtat el poder episcopal, no van existir límits per al desenvolupament d'una transformació urbanística que comportà una jerarquia escenogràfica que s'ha perpetuat fins a l'actualitat. El tèmenos de culte imperial construït en època flàvia fou dessacralitzat al llarg del segon quart del segle v, moment en què s'han documentat diversos abocaments de residus urbans, però no s'han trobat evidències relatives a l'anorreament del temple d'August. La principal transformació es produïa, igual que el circ, a finals del segle v o començament del vi. Les últimes excavacions desenvolupades a l'interior de la catedral medieval⁸⁸ mostren com el temple de culte imperial fou íntegrament demolit durant aquest període, en una data propera a la construcció d'una sèrie d'aules monumentals pròximes. També s'han localitzat al seu entorn dipòsits d'escombraries amb abundants deixalles de marbre fruit del treball d'*officinae marmorariae* especialitzades en el desmuntatge de la decoració arquitectònica i posant de manifest la desaparició definitiva de la plàstica romana davant la cristianització global de la societat en època visigòtica.

Aquestes evidències, juntament amb les restes d'una *ecclesia* a l'interior de la gran sala axial del tèmenos, han fet pensar en la instal·lació d'un episcopi visigòtic a la plataforma superior de la ciutat.⁸⁹ L'antic tèmenos, després del desmuntatge del temple d'August, perpetuava la seva funció com a referent de prestigi de la ciutat visigoda. Segles després, la construcció de la catedral medieval incidí en aquesta escenografia. L'episcopi esdevingué la principal plaça de la ciutat, escenificant un nou poder religiós i civil visigot. El porticat perimetral del tèmenos flavi fou desmuntat, però no el mur del seu períbol, que esdevingué un element vertebrador del nou urbanisme. A l'angle nord-oriental de la plaça es documenta un complex rellevant integrat, com a mínim, per un conjunt de tres aules, i la seva edificació va ocasionar la definició d'un nou accés a la plaça. Creiem que no hi ha indicis arqueològics clars per a una identificació precisa —aules episcopals o, alternativament, *palatium* del *comes* visigot—, però la seva

construcció mostra un programa edilici global sàviament projectat i la hipòtesi d'un segon recinte eclesiàstic, situat a poc més de trenta metres de distància i amb una àrea funerària al mig, és més versemblant.

Amb l'arribada de l'islam, la ciutat perdé l'escàs valor geoestratègic que li quedava en el model organitzatiu d'una Hispània visigoda amb epicentre a Toledo. Cada cop més la rellevància de *Barcino* esdevenia un contrapès a l'antiga capital provincial romana, de tal manera que, amb la desaparició de l'organització visigoda i de la seu episcopal, *Tarraco* o *Tarracona* veié extingides les possibilitats de supervivència d'un projecte urbà comú. Els segles d'abandó de la ciutat fins a la reconquesta dels comtats catalans foren conseqüència del context històric, però també de l'escassa vitalitat de la ciutat en el decurs de l'època altmedieval.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] No exempta, però, de les problemàtiques inherents a la gestió i a la preservació patrimonial d'una ciutat de 145.000 habitants que capitalitza la segona àrea metropolitana de Catalunya. Aquesta activitat de recerca i de difusió encara avui es desenvolupa en absència d'una entitat única de coordinació. En aquest context, són moltes les institucions que se n'ocupen i s'hi interessen: els Serveis Territorials de la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Tarragona, la Universitat Rovira i Virgili (URV) i l'arquebisbat. El Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT) i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) han estat les institucions que històricament han assumit aquesta responsabilitat. Però des dels anys noranta del segle passat s'hi han afegit nous agents patrimonials que han diversificat les actuacions professionals i els canals de difusió dels seus resultats, la major part dels quals es recullen en el *Bulletí Arqueològic*, editat des de l'any 1901 per l'entitat privada Reial Societat Arqueològica Tarraconense; la col·lecció «Documents d'Arqueologia Clàssica», promoguda des de l'any 1993 per la Universitat Rovira i Virgili, i, des de l'any 2004, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que edita les sèries «Documenta» i «Hic et Nunc», que inclouen els estudis d'àmbit tarraconense. Josep M. MACIAS. «La musealización de Tarraco. De la realidad al posibilismo». A: Rafael HIDALGO (ed.). *La ciudad dentro de la ciudad. La tutela y conservación del patrimonio arqueológico en el ámbito urbano*. Sevilla 2010, p. 205-230.
- [2] Ens referim a una àrea aproximada de 4.400 km² on s'han desenvolupat nombrosos estudis centrats en l'arquitectura i l'evolució històrica dels assentaments rurals, així com en els tipus d'explotació econòmica i les pautes d'organització territorial sobre la base de les xarxes cadastrals i viàries. En aquest respecte, vegeu la col·lecció «Ager Tarraconensis» recollida dins la sèrie «Documenta» de l'ICAC, dirigida per Marta Prevosti i Josep Guitart.
- [3] En aquest procés, destaquem l'obra de Josep M. MACIAS,

Ignacio FIZ, Lluís PIÑOL, Maria T. MIRÓ i Josep GUI-TART. *Planimetria Arqueològica de Tarraco*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2007, sèrie «Documenta», 5 (PAT). Aquest volum efectua la primera compilació exhaustiva, a partir d'un sistema d'informació geogràfica, sobre la documentació arqueològica de la ciutat i estableix les bases científiques per a actualitzar les descobertes arqueològiques posteriors tot inserint-les en el cadastre actual. D'ara endavant citarem la informació d'aquest compendi com a PAT-núm. de fitxa. A més, aportà la informació necessària per a la creació de la gran maqueta reconstructiva de la ciutat, un projecte municipal que recreà, a escala 1:500, la ciutat romana de l'inici del segle II dC. Posteriorment, fou editat un primer assaig interpretatiu sobre l'arquitectura de la ciutat, partint de propostes d'anàlisi tridimensional i de la informació presentada en el projecte de Planimetria Arqueològica de Tarraco (Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. I. URV-ICAC, Tarragona 2012, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 5. Recentment Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. II. URV-ICAC, Tarragona 2015, «Documents d'Arqueologia Clàssica» 6. També volem destacar l'actualització del corpus epigràfic de la ciutat i el seu territori, imprescindible per a l'anàlisi històrica i social de Tarraco (Géza ALFÖLDY. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. 2. *Inscriptiones Hispaniae Latinae, Pars 14: Conventus Tarraconensis, fasciculus 2, fasciculus 3: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Walter de Gruyter, Berlín i Nova York 2011 i Berlín i Boston 2012, respectivament). D'ara endavant citem aquests epígrafs com a CIL II²/14, núm. epígraf.

- [4] Vegeu la nota 14.
- [5] Cf. un estat de la qüestió a Isabel RODÀ. «Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica». A: Javier ANDREU, Javier CABRERO i Isabel RODÀ (ed.). *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*. ICAC, Tarragona 2009, sèrie «Documenta», 11, p. 194-196; Isabel RODÀ. «Hispania: From the Roman Republic to the Reign of Augustus». A: J. de R. EVANS (ed.). *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester 2013, p. 523-525. També la síntesi de Josep A. REMOLÀ i Esther RAMON. «Tarraco, origine et evolution d'une ville». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale de l'Hispania Citerior*. Musée Saint-Raymond, Tolosa de Llenguadoc 2006, p. 31-53.
- [6] François CADIOU. *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, p. 29-33.
- [7] Darrerament qüestionada per Ramon JÁRREGA. «Tarraco Scipionum Opus. ¿Escipión Emiliano fundador de Tarraco?». *Butlletí Arqueològic*, núm. 26 (2004), p. 23-66. Aquesta hipòtesi, però, es manté encara en la incertesa.
- [8] Ens referim a la mítica *via Heraklea* / Ὀδος Ἡρακλεια ja esmentada per geògrafs i historiadors antics: Timeu de Sicília (*De mirab. acus.*, 85), Polibi (III, 39) i Estrabó (III, 4, 9).
- [9] Respecte a l'assimilació *Kesse-Tarrakon*, vegeu Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 27-46 i 68-71. Aquests autors estimen una ocupació urbana de deu hectàrees, però es basen en dades arqueològiques aïllades, situades en diferents nivells orogràfics i potser més pròpies d'un establiment portuari, que no reflecteixen una trama urbana específica. Cf. M. Isabel PANOSA. *De Kese a Tarraco*. Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona 2009, p. 21-67.
- [10] Jaume NOGUERA, Eduard BLE i Pau VALDÉS. *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2013, p. 72-96. La hipòtesi de l'emplaçament a l'àrea de Valls de la batalla de Cissa ha estat formulada per Jordi López; vegeu *El Vallenc* (20-12-2013) i *Archeonea. Butlletí electrònic de l'ICAC*, núm. 33 (febrer 2014). Cf. M. Isabel PANOSA, *De Kese...*, *op. cit.*, p. 69. En relació amb les darreres troballes ibèriques, tot refermant el valor portuari d'aquest enclavament, vegeu Moisès DÍAZ. «Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2008, p. 169-194.
- [11] M. Isabel PANOSA, *De Kese...*, *op. cit.*, p. 41-46 i 69.
- [12] En relació amb la muralla, vegeu la darrera aportació del seu principal investigador, Theodor HAUSCHILD. «Die römischen Tore des 2 Jhs. v. Chr. in der Stadmauer von Tarragona». A: Thomas SCHATTNER i Fernando VALDÉS (ed.). *Stadttore Batyp und Kunstform / Puertas de ciudades. Tipo arquitectónico y forma artística*. Mainz, Toledo 2003, p. 153-171. Sobre l'evolució històrica del monument i la influència en l'urbanisme de la ciutat contemporània, vegeu Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona. Una aproximació*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2009. Per al relleu de Minerva: Wilhelm GRÜNHAGEN. «Bemerkungen zum Minerva-Relief in der Stadmauer von Tarragona». *Madriider Mitteilungen*, núm. 17 (1976), p. 209-225; Francisco PINA. «Minerva, custos urbis de Roma y de Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 76 (2003), p. 111-119. Per a la inscripció: CIL II²/14, 841; Géza ALFÖLDY. «Die älteste römische Inschrift der iberischen Halbinsel». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, núm. 43 (1981), p. 1-12; Borja DÍAZ. *Epigrafía latina republicana de Hispania*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2008, p. 146-148, núm. C58.
- [13] Xavier AQUILUÉ, Xavier DUPRÉ, Jaume MASSÓ i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «La cronologia de les muralles de Tarraco». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 1 (1991), p. 271-304.
- [14] François CADIOU. *Hibera in terra miles...*, *op. cit.*, p. 328-344. David HOURCADE. «Praesidium ou urbs? Réflexions au sujet de la première phase de la muraille de Tarraco

- (Tarragone)». A: François CADIOU i Milagros NAVARRO (ed.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. A.C.)*. Ausonius, Bordeus 2014, p. 319-340, col·l. «Mémoires», 36.
- [15] Fins i tot s'ha plantejat l'existència d'una primera àrea residencial a la part baixa de la ciutat on es documenta una discordança urbanística amb el que fou la gran reforma de finals del segle II aC. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS i Imma TEIXELL. «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "Casc Antic" de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, núm. 27 (2005), p. 47-103.
- [16] Identificada per primer cop a Josep M. MACIAS. «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona 2000, p. 83-106, col·l. «Documents d'Arqueologia Clàssica», 3. Aquest procés urbanístic ha estat datat a finals del segle II aC.
- [17] Cristòfor SALOM. «El *auguraculum* de la Colonia Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 79 (2006), p. 69-87.
- [18] Vegeu Moisés DÍAZ i Josep M. PUCHE. «El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 11 (2003), p. 291-319; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 162-180. Josep M. PALET i Héctor ORENGO. «The centuriations of the Ager Tarraconensis: spatial organisation i conceptualisation». A: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. ICAC, Tarragona 2010 «Documenta» sèries, 16, p. 121-154.
- [19] Josep A. REMOLÀ i César A. POCIÑA. «La font dels Lleons». A: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua*. Catàleg d'exposició. MNAT, Tarragona 2004, p. 53-66; Josep A. REMOLÀ i Esther RAMON. «Tarraco, origine...», *op. cit.*, p. 36-37; César A. POCIÑA. «La fuente monumental de la parcela 30 del PERI 2 de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (Tarragona 2009)*. *Butlletí Arqueològic*, núm. 32 (2010), p. 619-638; PAT-588; Imma TEIXELL. *La font dels lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco (segona meitat del segle II dC-primer quart del v dC)*. Tarragona 2008, p. 28-29.
- [20] Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i Ricardo MAR. «El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones». A: Desiderio VAQUERIZO i Juan F. MURILLO (ed.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León Alonso*. Vol. I, Còrdova 2006, p. 391-417; PAT-434; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO i David VIVÓ. «Las tres fases constructivas del Capitolio de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 507-540; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 162-180. Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO i David VIVÓ, «El capitolio de Tarraco». A: Ioan PISO i Rada VARGA (ed.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca 2015, p. 37-68.
- [21] Josep A. REMOLÀ. «Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo*. *Estudios Arqueológicos*. Tarragona 2004, p. 49-72. Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «El port modern i la nova població de la Marina». A: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. ICAC, Tarragona 2004 «Documenta» series, 2, p. 14-20. Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «Forma Tarraconis? GIS use for urban archaeology». A: A. FIGUEIREDO i G. VELHO (ed.). *The World is in your eyes. Proceedings of the XXXIII Computer Applications i Quantitative Methods in Archaeology Conference*. Tomar 2005, p. 423-427.
- [22] Ens referim a una sèrie d'estructures en *opus quadratum* que no presenten l'habitual basament megalític i que es posen en relació amb la pròpia muralla (cf. PAT-470 i 474; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 92-95 i fig. 46). Més problemàtica és la hipòtesi d'una *porta marina* just a sobre de les febles estructures d'aterrament d'un barranc que incloïa el col·lector principal de la ciutat (Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 107-112). Aquests murs es troben a més de quatre metres de fondària i són parets de 60 cm d'amplada, de pedra petita lligada amb argila, traçades per compartimentar el farciment de terraplè del barranc, tal com ja han exposat els seus excavadors. A més, la cronologia d'aquests murs s'emplaça entorn de l'any 100, molt després de la construcció final de la muralla. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS i Imma TEIXELL. «L'entorn urbà». A: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques...*, *op. cit.*, p. 76-78; Moisés DÍAZ i Josep M. PUCHE, «El proceso de urbanización...», *op. cit.*, p. 291-319.
- [23] Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «L'urbanisme». A: Josep M. MACIAS *et al.* *PAT*, *op. cit.*, p. 25-40. D'altra banda, l'ús de la georeferenciació de la cartografia històrica i la posterior superposició amb la planimetria arqueològica permeten documentar la continuïtat del sistema viari romà, reconvertit en xarxa de camins a partir de l'antiguitat tardana. Aquesta tècnica ha permès identificar el parcel·lari urbà a l'àrea portuària de la ciutat: Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «Forma Tarraconis? GIS...», *op. cit.*, p. 423-427.
- [24] Gràcies a les transformacions de la gran obra flàvia s'han detectat escasses restes estratigràfiques en aquest recinte. És una àrea que s'estén entre 50 i 80 m sobre el nivell del mar i que en funció de notícies antigues, possibles murs d'*opus siliceum* semblants al basament de la muralla, s'han hipotetitzat terrasses funcionals (Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona...*, *op. cit.*, p. 143-150; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, fig. 91).
- [25] Tal com es posà de manifest a Enrique ARIÑO, Josep M. GURT i Josep M. PALET. *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2004, p. 172-173. Una darrera anàlisi a Josep M. PALET, Ignacio FIZ i Héctor ORENGO. «Modelación y conceptualización del paisaje romano en el

- Ager Tarraconensis*: Tarraco y la centuriación del territorio». A: Cristina CORSI i Frank VERMAULEN (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium*. Universitat d'Évora, Évora 2010, p. 167-184.
- [26] CIL II²/14, 988, 991; Jaume MASSÓ. «Inscripció epistògrafa, dedicada a Pompeu i a Escèvola». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta de Roma*. Catàleg d'exposició. Barcelona 2001, p. 73, núm. 30; Isabel RODÀ. «Plaque lapidaire d'un piédestal». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.) *Tarraco. Capitale...*, op. cit., p. 86, núm. 3.1; Borja DÍAZ, *Epigrafia latina...*, op. cit., p. 148-149, núm. C59.
- [27] Així ens ho fa saber a *Tarraco* la genial restitució de la inscripció fragmentària CILII²/14, 977, feta per Géza ALFÖLDY. «Wann wurde Tarraco römische Kolonie?». A: G. PACI (ed.). *Epigrafai. Miscelanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini*. Macerata 2000, p. 3-22. Cf. Jaume MASSÓ. «Inscripció dedicada al patró de la colònia *Tarraco*». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, op. cit., p. 79, núm. 39; Borja DÍAZ, *Epigrafia latina...*, op. cit., p. 149-150, núm. C60. Sobre els patrons d'Empúries: Géza ALFÖLDY, «*Cnaeus Domitius Calvinus, patronus von Emporiae*». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 50-51 (1977-1978), p. 47-54; Isabel RODÀ. «Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries». *Empúries*, núm. 48-50 (1986-1989), vol. II, p. 246-249; Borja DÍAZ. *Epigrafia latina...* op. cit., p. 165-168, núm. C80-82.
- [28] Ricardo MAR et al. *Tarraco...*, Vol. I, op. cit., p. 216-220; Jordi LÓPEZ. «Cèsar contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 aC)». *Chiron*, núm. 43 (2013), p. 431-457; Jordi LÓPEZ. «*Glandes inscriptae* a l'ager *Tarraconensis*». A: Jordi LÓPEZ (ed.). *Tarraco Biennial. Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana, novetats epigràfiques. Homenatge a Géza ALFÖLDY (Tarragona 2012)*. Tarragona 2013, p. 175-184.
- [29] Géza ALFÖLDY. «Introducció històrica». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales de Hispania 3. Tarragona, colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma 2004 (trad. catalana, Tarragona 2008), p. 8; Isaías ARRAYÁS. *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Barcelona 2005, p. 72-86. Cf. Géza ALFÖLDY. «Tàrraco, capital de la Hispània Citerior». *Kesse*, núm. 28 (1999), p. 7-12; Géza ALFÖLDY. «Tarraco, capital de la província més gran de l'Imperi romà». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, op. cit., p. 26-28.
- [30] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*. Wiesbaden 1969, p. 3-66. A les excavacions de ca la Garsa (plaça dels Àngels / plaça Rovellat) de Tarragona es descobrí l'angle superior esquerre d'un pedestal atribuïble al governador *Rutilius Pudens Crispinus* que fins ara coneixíem només per una inscripció de Roma: CIL II²/14, 992a (Géza ALFÖLDY, ibídem, p. 59-60).
- [31] Vegeu la nota 40.
- [32] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de la legión VI Gemina». A: *Legio VII Gemina (León 1968)*. Lleó 1970, p. 303-329; Albino GARZETTI. «Legio VII Hisp(ana)». A: *Legio VII...*, op. cit., p. 331-336; Patrick LE ROUX. *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*. París 1982, p. 132, 140, 151-152 i 314; Juan J. PALAO, *Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudios de una legión romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2006, p. 44-51.
- [33] Géza ALFÖLDY. «Introducció històrica», op. cit., p. 8-9; Joaquín RUIZ DE ARBULO. «Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C. II d.C.)». *Empúries*, núm. 51 (1998), p. 31-61.
- [34] Duncan FISHWICK. «The Altar of Augustus and the Municipal Cult of Tarraco». *Madrid Mitteilungen*, núm. 23 (1982), p. 223; Isaías ARRAYÁS. «*Tarraco, omphalós* del món grecoromà. L'ambaixada de Mitilene a *Tarraco*». A: Marta PREVOSTI, Jordi LÓPEZ i Josep GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Actes del Simposi Internacional (Tarragona 2010)*. ICAC, Tarragona 2013, sèrie «Documenta», 16, p. 425-435.
- [35] Géza ALFÖLDY. *Tarraco...*, op. cit., p. 38.
- [36] Andrew BURNETT, Michel AMANDRY i Pere Pau RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. Londres i París 1992, p. 104-105, núm. 218, 221, 225 i 231; P. CAPUS. «Sesterce de l'atelier monétaire de *Tarraco*». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale...*, op. cit., p. 91, núm. 3.6; Duncan FISHWICK. «The Altar...», op. cit.; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple, Altar in Roman Spain. Studies in the Imperial Monuments of Mérida and Tarragona*. Abingdon 2013; Joaquín RUIZ DE ARBULO, Ricardo MAR, Javier DOMINGO i Ignacio FIZ. «Etapas y elementos de la decoración arquitectónica en el desarrollo monumental de la ciudad de Tarraco (s. II a.C. I d.C.)». A: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente (Cartagena 2003)*. Murcia 2004, p. 123-126; Joaquín RUIZ DE ARBULO. «El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tarraco. Estado de la cuestión». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*. Murcia 2009, p. 155-189, col.l. «Monografías del Museo Arqueológico de Murcia», 3.
- [37] Joaquín RUIZ DE ARBULO. «El altar y el templo...», op. cit., p. 155-189.
- [38] En relació amb els costos, cf. Ricardo MAR i Patrizio PENSABENE. «Financiación de la edilicia pública y cálculo de los costes del material lapídeo: El caso del foro superior de Tarraco». A: Jordi LÓPEZ i Oscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, op. cit., p. 345-413, fig. 18. Respecte a la ubicació discutible de l'altar enfront del temple d'August, es plantejà per primer cop a Patricio PENSABENE i Ricardo MAR. «Il tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luogui di culto imperiale in Hispania e Gallia». *Archaeologia Classica*, vol. 61, núm. 11 (2010), p. 243-308, fig. 27. Posteriorment, s'hi ha insistit a Ricardo MAR i Patrizio PENSABENE. «Financiación de

- la edilicia...», Vol. I, *op. cit.*, fig. 18; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 345-348, en especial fig. 225, p. 369.
- [39] Jean-Pierre BOST, Manuel MARTÍN-BUENO i Jean-Michel RODDAZ. «L'Aquitaine et le Nord de l'Hispanie sous les empereurs Julio-Claudiens». A: *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. IVe Colloque Aquitania (Saintes 2003)*. Bordeus 2005, p. 17-50. El 15 i 16 de novembre de 2007 tingué lloc l'interessant col·loqui «Hispania et Gallia: deux provinces de l'Occident Romain» al Colegio de España de París. Cf. Isabel RODÀ. «Hispania en las provincias...», *op. cit.*; Isabel RODÀ. «Hispania: From the Roman Republic...», *op. cit.*
- [40] Isabel RODÀ. «El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea». A: A. RODRÍGUEZ COLMENERO (coord.). *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico (Lugo 1996)*. Vol. I. Lugo 1998, p. 275-293; A. RODRÍGUEZ COLMENERO. «La figura de Agripa en Hispania». A: *Arqueología militar romana en Europa (Segovia 2001)*. Segovia 2005, p. 319-331; Jean-Michel RODDAZ. «Agripa y la Península Ibérica». *Anas*, núm. 6 (1993), p. 111-126 (trad. castellana de la comunicació en francès publicada a *Il bi-millenario di Agrippa*, Gènova 1990, p. 57-81). Una bona síntesi recent sobre aquesta etapa és la de Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. «Hispania romana: de Escipión a los visigodos». A: Eduardo SÁNCHEZ-MORENO (coord.). *Protohistoria y Antigüedad de la Península Ibérica*. Vol. II. *La Iberia prerromana y la Romanidad*. Madrid 2008, p. 450-469.
- [41] Marta PREVOSTI i Antoni MARTÍN (ed.). *El vi tarracense i laietà: ahir i avui*. ICAC, Tarragona 2009, sèrie «Documenta», 7.
- [42] Judit CIURANA i Josep M. MACIAS. «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*. Córdoba 2010, p. 309-334, col·l. «Monografías de arqueología cordobesa», 18; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 242-326.
- [43] Ada CORTÉS. «L'arquitectura domèstica a Tarraco. Època tardorepublicana i altimperial». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 569-594.
- [44] Xavier AQUILUÉ. «Arquitectura oficial». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, p. 42-46.
- [45] Vegeu la nota 20.
- [46] Ricardo MAR i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «Tribunal/Aedes Augusti. Algunos ejemplos hispanos de la introducción del culto imperial en las basílicas forenses». A: Julián GONZÁLEZ i Javier ARCE (ed.). *Estudios sobre la Tabula Siarensis*. Madrid 1988, p. 277-304, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», IX; J. RUIZ DE ARBULO *et al.* «El Capitolio de Tarraco...», *op. cit.*; PAT-439.
- [47] Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen von Tarraco*. Berlín 1985, p. 32-51, núm. 44-74; Eva María KOPPEL. «El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica». A: *Actas del XVII CNA (Logroño 1983)*. Saragossa 1985, p. 841-857; Eva María KOPPEL. «Retratos de Tiberio y de Nero Caesar en Tarragona». A: Pilar LEÓN i Trinidad NOGALES (ed.). *Actas de la III Reunión sobre escultura Romana en Hispania (Córdoba 1997)*. Madrid 2000, p. 81-91; Eva María KOPPEL. «La escultura». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, p. 117-118; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 135-138.
- [48] Eva María KOPPEL. «Relieves arquitectónicos de Tarragona». A: Walter TRILLMICH i Paul ZANKER (ed.). *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid 1987)*. Munic 1990, p. 327-340; Eva María KOPPEL. «La escultura», *op. cit.*, p. 118; Xavier DUPRÉ. «Los arcos honoríficos de Tarraco». A: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica (Tarragona 1993)*. Vol. 2. Tarragona 1994, p. 177-188; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.* «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 138 i 398, fig. 8; Marc LAMUÀ, David VIVÓ, Ricardo MAR i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «La fachada oriental de la basílica forense de Tarraco. El monumento de los cautivos y el *chalcidicum* de culto imperial». A: Trinidad NOGALES i Isabel RODÀ (ed.). *Roma y las provincias: modelo y difusión. Actas del XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009)*. Vol. II. Roma 2011, p. 863-872; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 268-278.
- [49] Xavier DUPRÉ. «Edificios de espectáculo». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales*, *op. cit.*, p. 55-60; J. M. MACIAS *et al.*, PAT, *op. cit.*, p. 119-127; Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i Ricardo MAR. «El capitolio de Tarraco...», *op. cit.*, p. 392, fig. 1, i 410, fig. 16; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 127-132 i 145; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...* Vol. I, *op. cit.*, p. 286-317.
- [50] Eva María KOPPEL i Isabel RODÀ. «Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*». A: Jaume MASSÓ i Pilar SADA (ed.). *Actes de la II Reunión sobre Escultura Romana a Hispània (Tarragona 1995)*. Tarragona 1996, p. 135-139, fig. 1-3; Jaume MASSÓ. «Fragments d'un vas monumental decorat». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, p. 81, núm. 41; Jaume MASSÓ. «Morceau, en deux fragments, de la partie supérieure d'un vase monumental décorée de motifs végétaux». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 101, núm. 4.6.
- [51] Eva María KOPPEL. «Esculturas del teatro romano de Tarragona». A: *Actas del Simposio: El teatro en la Hispania romana*. Badajoz 1982, p. 139-152; Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen...*, *op. cit.*, p. 13-32, núm. 1-43; Eva María KOPPEL. «La escultura», *op. cit.*, p. 116-11; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, Javier DOMINGO i Marc LAMUÀ. «La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución». A: Sebastián F. RAMALLO i Nicole RÖRING (ed.). *La «scaenae frons» en la arquitectura teatral romana (Cartagena 2009)*. Murcia 2010, p. 189-197; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 318-321.
- [52] Josep M. MACIAS. «Els banys termals a Tàrraco: *urbs i otium*». A: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua*, *op. cit.*,

- p. 69-80; Josep M. MACIAS. «L'arquitectura termal a Tarraco i el seu territori: reflexions sense resposta». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 541-567; Moisés DÍAZ, Montse GARCÍA, Josep M. MACIAS i César A. POCIÑA. «Elementos arquitectónicos del área termal pública del puerto de Tarraco». A: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica...*, op. cit., p. 447-449; Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 223 per a les referències a termes i p. 102, núm. 355 per a les del carrer Apodaca.
- [53] SUETONI. *Augustus* 81; Enrique GOZALBES. «Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco». A: *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular (La Rioja 1996)*. Madrid 1997, p. 241-246.
- [54] Maria ADSERIAS, César A. POCIÑA i Josep A. REMOLÀ. «L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tarraco 99...*, op. cit., p. 137-154; Josep A. REMOLÀ i Albert VILASECA. «Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2000, p. 77-95; César A. POCIÑA i Josep A. REMOLÀ. «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarracensis*)». *Saguntum*, núm. 33 (2001), p. 85-96; Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 221-222 per a les referències al port contingudes a la publicació; Josep Anton REMOLÀ. «El suburbi portuari de Tarraco». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 595-518. Cf. la nota 19 per a la font.
- [55] L'única actuació important a la part alta de la ciutat ha estat a la plaça municipal, on s'ha assolit gairebé la quarta part de la superfície de l'arena del circ (PAT-238). Entre les troballes efectuades destaca, de forma descontextualitzada, la recuperació d'un gran conjunt de lastres campanes i antefixes decorades amb motius característics de l'etapa augustea. Són d'una qualitat que permet relacionar-les hipotèticament amb la residència del *princeps* a Tarraco (Jordi LÓPEZ i Lluís PIÑOL. *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*. ICAC, Tarragona 2008, sèrie «Hic et Nunc», 4); Jordi LÓPEZ, Lluís PIÑOL i Víctor REVILLA. «La producción tarraconense de lastras Campana». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.) *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 637-670.
- [56] Rocío AYERBE, Teresa BARRIENTOS i Félix PALMA (ed.). *El foro de Augusta Emérita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales*. Mérida 2009, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», LIII; Desiderio VAQUERIZO i Juan F. MURILLO. «Ciudad y suburbia en Córdoba. Una visión diacrónica (siglos II a.C. VII d.C.)». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas...*, op. cit., p. 455-522.
- [57] Géza ALFÖLDY. «In omnes provincias exemplum: Hispanien und das Imperium Romanum», *Hispania Terra Omnibus Felicior (Civildale 2001)*. Pisa 2002, p. 183-199; Duncan FISHWICK. «The Temple of Augustus at Tarraco». *Latomus*, núm. 58 (1999), p. 121-138; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple...*, op. cit.; Isabel RODÀ. «Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional». A: Trinidad NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial: política y poder (Mérida 2006)*. Roma 2007, p. 743-748; Isabel RODÀ. «Espacios de representación en los foros de Hispania». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae...*, op. cit., p. 69-87.
- [58] Andrew BURNETT et al. *Roman Provincial Coinage...*, op. cit., p. 104-105, núm. 219, 222, 224 i 226; P. CAPUS. «Ses-terce de l'atelier...», op. cit., p. 90, núm. 3.5.
- [59] Els principals resultats arqueològics i museogràfics de les actuacions efectuades sota la nau central de la catedral tarragonina entre els anys 2007 i 2011 es recullen a: Josep M. MACIAS, Joan J. MENCHON, Andreu MUÑOZ i Imma TEIXELL. «La construcción del recinto imperial de Tarraco (*provincia Hispania Citerior*)». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 423-479; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Antonio PEÑA, Míriam RAMON i Imma TEIXELL. *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011). Memòria d'una exposició temporal*. Tarragona, 2012. Sobre els costos d'elaboració del material marmori, vegeu Ricardo MAR i Patrizio PENSABENE. «Financiación de...», op. cit., p. 345-413.
- [60] Josep M. MACIAS et al. «La construcción del recinto...», op. cit.; Josep M. PUCHE, Josep M. MACIAS i Ignazio FIZ. «Proyecciones urbanísticas». A: Josep M. MACIAS et al., *PAT...*, op. cit., p. 40-46.
- [61] Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 222 per a les nombroses referències contingudes al llibre sobre la plaça i el recinte de culte del *conclivium*; Joaquín RUIZ DE ARBULO et al. «Etapas y elementos...», op. cit., p. 142-143.
- [62] Géza ALFÖLDY. «Drei städtische Eliten im römischen Hispanien». *Gerión*, núm. 2 (1984), p. 193-238.
- [63] Xavier DUPRÉ. *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Roma 1994, col·l. «Monografías de la EEHAR», 20; Géza ALFÖLDY. «Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift». *Klio*, núm. 78 (1996), p. 158-170. CIL II²/14, 2332; Diana GOROSTIDI, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Tarragona 2010. Sèrie «Documenta», 16, p. 63; Isabel RODÀ, «Lucius Licinius Sura, hispanus». A: Ioan PISO i Rada VARGA (ed.), *Trajan...* op. cit., p. 21-35.
- [64] Géza ALFÖLDY. *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*. Madrid 1973, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», 6; CIL II²/14, 1109-1199. Isabel RODÀ. «La promoción de las elites en las ciudades del *conventus Tarraconensis*». A: Francisco Javier NAVARRO (ed.). *Pluralidad e integración en el mundo romano*. Pamplona 2010, p. 178-179.
- [65] Géza ALFÖLDY. *Flamines...*, op. cit., p. 94-97; CIL II²/14, 1176-1186.
- [66] Cf. les notes 46 i 47.
- [67] Ha pogut ser ben reconstruït l'itinerari fòrum-teatre, per exemple a *Bilbilis* (Calataiud); vegeu M. MARTÍN-BUENO. «El Culto Imperial en el Valle del Ebro». A: Trinidad

- NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial...*, op. cit., p. 731-734. Vegeu-ne una panoràmica més general a Pierre GROS, «Théâtre et culte imperial en Gaule Narbonnaise et dans la Péninsule Ibérique». A: Walter TRILLMICH i Paul ZANKER (ed.), *Stadtbild und Ideologie...*, op. cit., p. 381-390.
- [68] Rosa COMES i Isabel RODÀ (ed.). *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Catàleg d'exposició. MAC, Barcelona 2002, p. 241; Isabel RODÀ. «Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional». A: Trinidad NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial...*, op. cit., p. 745-748; Isabel RODÀ. «Espacios de representación en los foros de Hispania». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae...*, op. cit., p. 69-87; CIL II²/14, 1226.
- [69] Cf. la nota 51.
- [70] Cf. la nota 50.
- [71] CIL II²/14, 851; Carmen CASTILLO. «Un trienio de epigrafía latina en Hispania: logros y perspectivas». A: *Unidad y pluralidad en el mundo antiguo. Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos (Sevilla 1981)*. Vol. I. Madrid 1983, p. 101-124; Rosa COMES i Isabel RODÀ (ed.). *Scripta manent...*, op. cit., p. 228, núm. 66.
- [72] Posteriorment, l'emperador Adrià va fer restaurar l'*aedes Augusti* (Espartia, *Hadrianus*, 12, 3). Més tard es recull que Septimi Sever va somiar que «primo sibi dici, ut templum Tarraconense Augusti, quod iam labebatur, restitueret» (Espartia, *Septimius Severus*, 3, 4-5).
- [73] Géza ALFÖLDY. «Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco». A: *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Valladolid 2002, p. 61-74; Géza ALFÖLDY. «Sociedad y epigrafía en Tarraco». A: Sabine ARMANI, Bénédicte HURLET-MARTINEAU i Armin STILOW (ed.). *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio*. Alcalá de Henares 2004, p. 159-176, col.l. «Acta Antiqua Complutensia» IV; Eva M. KOPPEL i Isabel RODÀ. «Escultura decorativa...», op. cit., p. 141-147.
- [74] Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, op. cit., p. 447-449.
- [75] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*, op. cit., p. 16. Isabel RODÀ, «La Tarragona de mitjan segle i dC». A: Josep M. GAVALDÀ, Andreu MUÑOZ i Armand PUIG (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona 2010, p. 93-95.
- [76] CIL II²/14, 992; P. LE ROUX, *L'armée romaine...*, op. cit., p. 151.
- [77] Eugène CIZEK. *Néron*. París 1982, p. 396-400.
- [78] Eugène CIZEK. *Néron*, op. cit., p. 393-395; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 305-318; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, op. cit., p. 51-52; Jacques SANCERY. *Galba ou l'armée face au pouvoir*. Les Belles Lettres, París 1983, p. 47-56.
- [79] Cf. Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, op. cit., p. 447-449; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 318-321; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, op. cit., p. 51.
- [80] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 325-328, n'atribueix algunes a *Tarraco*. Per la seva banda, a Carol Humphrey Vivian SUTHERLAND i Robert Andrew Glendinning CARSON. *The Roman Imperial Coinage* I.2. Londres 1984, p. 217-219 i 232-236, quan es tracta de la problemàtica de les monedes de Galba, es deixa sempre en interrogant si la seca fou en realitat *Tarraco*, segons havia considerat H. Mattingly a *BMC I*. La tesi que està duent a terme I. Teixell sobre les monedes a *Tarraco* esperem que pugui aprofundir en aquesta qüestió i arribar a conclusions més definitives.
- [81] Fred S. KLEINER. «The Arch of Galba at Tarragona i Dynastic Portraiture on Roman Arches». *Madridrer Mitteilungen*, núm. 30 (1989), p. 239-252. Vegeu també Xavier DUPRÉ. «Los arcos honoríficos...», op. cit., p. 185-187.
- [82] Josep M. MACIAS. «La ciudad arqueológica en el área catalana ante la irrupción del Islam». *Zona Arqueológica*, núm. 15 (2011), p. 103-117; Josep M. MACIAS. «La medievalización de la ciudad romana». A: Josep M. MACIAS i Andreu MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana ciuitas*. ICAC, Tarragona 2013, sèrie «Documenta», 24, p. 123-147.
- [83] Josep M. MACIAS, Jaume MORERA, Oriol OLESTI i Imma TEIXELL. «Crisi o invasió? Els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III». A: Jordi VIDAL i Borja ANTELA (ed.). *Mas allà de la batalla. La violència contra la població en el Mundo Antiguo*. Pòrtico, Saragossa 2013, p. 193-214. Com a notícia més propera als fets, vegeu la crònica d'Eusebi, autor del principi del segle IV, que conservem per una traducció de sant Jeroni (*Germanis Hispanias obtinentibus, Tarracon expugnata est, Breviarium*, 8, 9, 2).
- [84] Finançament d'un equipament públic per un notable en arribar a un càrrec portant el nom del donant amb la inscripció «De sua pecunia fecit». CIL II²/14, 921. Géza ALFÖLDY. *Las inscripciones monumentales del Anfiteatro de Tarraco*. RSAT. Sèrie «Tarraco Archaeologica», 2. Tarragona 2012.
- [85] Judit CIURANA, Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Imma TEIXELL i Josep M. TOLDRÀ. *Amphitheatrum, Memoria Martyrum et Ecclesiae. Les intervencions arqueològiques a l'Amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*. ICAC, Tarragona 2013. Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona. *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Sèrie «Memòries d'excavació», 3. Tarragona 1990.
- [86] Jordi LÓPEZ. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. ICAC, Tarragona 2006. Judit CIURANA i Josep M. MACIAS. «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas...*, op. cit., p. 309-334; Josep M. MACIAS i A. MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana ciuitas*, op. cit.
- [87] On s'esmenta l'existència d'una església i un *secretarium*, a més d'una sala de reunions oberta al públic en algunes sessions; també s'esmenten les primeres pràctiques monàstiques a l'entorn de la ciutat. Josep AMENGUAL. «Ves-

tigis d'edifici a les cartes de Consenci i Sever». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*. Barcelona 1992, p. 489-499.

- [88] Josep M. MACIAS *et al.* «La construcció del recinto...», *op. cit.*; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ i Imma TEIXELL. «Arqueologia a la nau central de la Catedral de

Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2012, p. 151-173.

- [89] Theodor HAUSCHILD. «Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 313-344.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Josep Maria Macias és doctor en geografia i història per la Universitat de Barcelona (1999). La seva recerca científica s'ha centrat en el territori i la ciutat de Tarragona, des de l'època clàssica fins a l'alta edat mitjana, amb una investigació centrada en l'urbanisme i l'arquitectura, la ceramologia i l'elaboració de continguts multimèdia per a la documentació i difusió del patrimoni històric. Té una àmplia experiència de camp fruit de l'activitat privada (1993-2002) i, des de l'any 2003, és investigador de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica com a coordinador del programa Tarraco. Col·laborador docent del Màster d'Arqueologia (URV/UAB/ICAC) i en d'altres disciplines (ETSA/URV i INSAF/FTC).

Isabel Rodà és llicenciada en història antiga per la Universitat de Barcelona (1970), doctora en història antiga per la Universitat Autònoma de Barcelona (1974), conservadora del Museu d'Història de Barcelona (1976), actualment en règim d'excedència, catedràtica d'Arqueologia de la Universitat Autònoma de Barcelona des del 1993 i professora visitant a la Universitat de Harvard (2004). Directora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) des del 2007 fins al 2012. Autora de més de dos-cents treballs publicats en forma d'articles, ponències i llibres.